

نظریه مسئولیت مداری انسان: رهیافت اخلاقی در کشاورزی و محیط‌زیست

غلامحسین زمانی^{۱*}

(دریافت: ۹۴/۹/۲۵؛ پذیرش ۹۵/۳/۲۳)

چکیده

حفظ و توسعه کشاورزی و منابع طبیعی به سازه‌های چندی از جمله معنوی و نرم‌افزاری بستگی دارد. از سازه‌های عمده نرم‌افزاری می‌توان به اخلاق کشاورزی و زیست‌محیطی اشاره داشت. در ارزیابی اخلاقی رفتار، برنامه‌ها و اقدامات در بخش کشاورزی نظریه‌های متنوعی مطرح شده که رایج‌ترین آن‌ها از بعد قابلیت مرادده و بهره‌برداری بین کاربران عبارتند از: نظریه پیامد گرایی (فایده باوری)، فضیلت گرایی و حق- تکلیف گرایی. با توجه به فراوانی آموزه‌های اسلامی در زمینه‌های اخلاق زیست‌محیطی و کشاورزی، ضرورت تدوین تعریفی از نظریه‌ای بومی احساس شد و در این راستا این پژوهش طراحی و اجرا گردید. با واکاوی منابع علمی و نظرات علمای اسلامی و اندیشمندان و با توجه به مؤلفه‌های یک نظریه اخلاقی زیست‌محیطی، نظریه اخلاق کشاورزی «مسئولیت مداری انسان» تبیین شد. برای انجام پژوهش از روش‌شناسی مطالعات تطبیقی، تحقیقات اسنادی و فن دلفی استفاده گردید. آزمودنی‌های تحقیق در سه دور اجرای فن دلفی متخصصین الهیات و اخلاق - آشنا با مفاهیم اخلاق زیست‌محیطی - و اساتید منابع طبیعی و ترویج کشاورزی آشنا با مبانی اخلاقی را شامل شدند. از نتایج به دست آمده می‌توان به تنظیم فهرستی با ۴۰ معیار برای ارزیابی نظریه‌های اخلاق کشاورزی و زیست‌محیطی نام برد. این تحقیق نشان داد که هر یک از نظریه‌های مذکور از توانمندی خاصی برخوردارند ولی در برخی از ابعاد ضعیف بوده و یا بی‌نظر هستند، لکن در مقایسه با سایر نظریه‌ها، نظریه "مسئولیت مداری انسان" در اکثر سنجه‌ها از امتیاز بالایی برخوردار است. مقایسه آماری بین چهار نظریه نشان داد که نظریه مسئولیت مداری انسان با اختلاف معنی‌داری از سه نظریه دیگر برای ارزیابی رفتارها نسبت به کشاورزی و محیط‌زیست کارا تر است. بر اساس یافته‌ها توصیه می‌شود از نظریه مسئولیت مداری انسان در تهیه پیوست فرهنگی برنامه‌های توسعه کشاورزی و زیست‌محیطی، در پرورش بعد اخلاقی کارشناسان و برنامه ریزان و حتی در محاکم قضایی و داوری استفاده گردد.

واژه‌های کلیدی: نظریه‌های اخلاقی کشاورزی و زیست‌محیطی، پیامد گرایی، فضیلت گرایی، حق-تکلیف گرایی، انسان‌محوری، مسئولیت مداری انسان

^۱ - استاد بخش ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه شیراز

*- مسئول مکاتبات، پست الکترونیک: ghh_zamani@yahoo.com

طبیعی ارائه می‌کنند. گرچه برخی از نظریه‌های مذکور در غرب جالب و قابل استفاده‌اند، لکن در تطبیق با فرهنگ اسلامی ایرانی مشکل و نارسا می‌باشند. این مطالعه سعی به بررسی آن نظریه‌ها و ارائه نظریه‌ای جامع و پاسخگو است که در ارائه درس‌های اخلاق زیست‌محیطی و پرورش دانشجویان بر اساس علوم انسانی اسلامی از یک‌سو و توان عملیاتی کردن در صحنه‌های کشاورزی و منابع طبیعی و حل چالش‌های اخلاقی آن‌ها از دیگر سو کارآمد باشد. از آنجا که اخلاق کشاورزی برگرفته و تحت تأثیر مباحث اخلاق زیست‌محیطی است، بنابراین اشاره‌ای به این مفاهیم در توسعه اخلاقی کشاورزی کمک می‌کند.

با توجه به آنچه گفته شد این تحقیق با هدف کلی ارائه تعریفی مشخص و کاربردی از یک نظریه اسلامی - ایرانی برای اخلاق کشاورزی و منابع طبیعی طراحی و اجرا گردید. اهداف ویژه تحقیق نیز تهیه فهرستی از معیارها یا مؤلفه‌های هر نظریه اخلاقی، و مقایسه آماری آن نظریه با سه نظریه مطرح در غرب و اعتبار سنجی آن‌ها بود.

همان‌طور که گفته شد نظریه‌های مختلفی در زمینه‌ی اخلاق تاکنون ارائه شد است. برخی از مکاتب و یا نظریه‌های اخلاقی، مختصراً عبارتند از:

- نظریه مارکسیست‌ها: مالکیت فردی و منافع شخصی ایجاد تضاد و فساد می‌کند، بنابراین رفتاری که در راستای زندگی اشتراکی باشد موجب ایجاد جامعه اخلاقی می‌شود. نظریه عقلانی: اخلاق یعنی حکومت عقل و اراده بر انسان و بنابراین رفتاری اخلاقی است که تحت کنترل و هدایت عقل باشد.

- نظریه وجدانی: رفتاری که بر اساس دستورهای صریح که وجدان انسان از درون به وی تکلیف می‌کند را اخلاقی می‌دانند.

نظریه زیبایی: رفتار اخلاقی خوب و زیبا است و اساساً صفات و رفتارهایی چون استقامت، گذشت و غیره در دید همه زیباست.

- نظریه پرستش: رفتاری که دیگران آن را تقدیس و ستایش کنند و مافوق کارهای طبیعی باشد آن را اخلاقی می‌نامند.

- نظریه حقوق طبیعی: رعایت نیازهای طبیعی موجودات را رفتاری اخلاقی می‌دانند.

- نظریه قرارداد اجتماعی: انجام هر چه جامعه‌ای بر آن توافق کرده است را رفتاری اخلاقی می‌نامند.

عامل انسانی مهم‌ترین سازه در فرآیند توسعه است. در بخش کشاورزی نیز این سازه شامل دو زیر سازه عمده می‌باشد: (۱) زیر سازه سخت‌افزاری مانند نیروی کار و (۲) زیر سازه نرم‌افزاری که به چگونگی رفتار یا اخلاق می‌پردازد. از آنجا که مبحث اخلاق در کشاورزی اهمیتی روزافزون یافته و در سطح جهانی از تأکید ویژه‌ای برخوردار و به‌عنوان یک رشته یا دیسیپلین علمی جدید زمینه‌های تحقیقاتی و مطالعاتی فراوانی را در بر گرفته است ضرورت دارد که در راستای بومی‌سازی و تولید علوم اسلامی نیازهای زیربنایی این حرکت تأمین شود. بدیهی است که نظریه‌ها و مکاتب فلسفی زیربنایی‌ترین نیاز فعالیت‌های مطالعاتی در بحث اخلاق کشاورزی هستند. فلسفه اخلاق از دیرباز مورد توجه فلاسفه و اندیشمندان بوده است و استاد شهید مرتضی مطهری مروری جامع بر رایج‌ترین آن‌ها فرموده و نقدی عالمانه ارائه فرموده‌اند (مطهری، ۱۳۸۷) فلسفه اخلاق از دید ناظر حسین زکی (۱۳۸۴) عبارت است از علمی که در آن از چیستی خوبی و بدی (و تشخیص معیارهای مربوطه) و از وظایف و تکالیف اخلاقی و این‌که این تکالیف برای چه مقصودی باید انجام گیرد و هدف و غایت این وظایف و تکالیف چیست بحث می‌کند. فلسفه اخلاق علمی است که به تبیین اصول، مبانی و مبادی علم اخلاق می‌پردازد و مبادی تصویری و تصدیقی علم اخلاق و گزاره‌های اخلاقی را مورد پردازش قرار می‌دهد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸) لکن در بحث محیط‌زیست و کشاورزی علمای غربی چند نظریه با رویکرد کاربردی در حل چالش‌ها و مناقشات میدانی این موضوعات مطرح کرده‌اند.

به‌طور کلی مجموعه‌ای از اصول، برنامه‌ها و دستورالعمل‌هایی که رفتار انسان را نسبت به کشاورزی اعم از فرآیند و عوامل تأثیرگذار بر تولید، تبدیل و نگهداری، عرضه، و مصرف محصولات کشاورزی تبیین و بهینه می‌نماید را اخلاق کشاورزی گویند. دروس و رشته تحصیلی اخلاق کشاورزی و منابع طبیعی چند سالی است که در دانشگاه‌های معتبر جهان ارائه می‌گردد (Parsons & Johnson, 2001). ضرورت ارائه درسی در زمینه‌ی اخلاق کشاورزی در ایران نیز احساس شد لکن پس از تصویب درس توسط شورای آموزشی دانشگاه شیراز تلاش برای تطبیق محتوای با فرهنگ اسلامی و بومی آغاز گردید. از جمله این مبانی نظریه‌های فلسفی به‌ویژه نظریه‌های کاربردی بود که معیارهای لازم برای سنجش اخلاقی بودن رفتارهای جاری در بخش کشاورزی و منابع

انسان می‌باشد و دیگر موجودات ابزاری برای تمتعات انسان هستند.

۲- اخلاق حیوان محور (Animal – Centered Ethics / Zeocentrism)

انسان و حیوان هر دو مهم‌اند و چون تخریب محیط‌زیست بر حیات هر دو تأثیر منفی دارد غیراخلاقی است.

۳- اخلاق حیات محور (Life – Centred Ethics)

همه جانداران (انسان، حیوان، گیاه و...) مهم بوده و در پیکره اکوسیستم زیست‌کره زمین در تعامل با یکدیگر زندگی می‌کنند؛ گرچه در یک مرتبه نیستند، ولی همگی مشمول ملاحظات اخلاقی می‌باشند.

۴- اخلاق ملاحظه عام (Universal Consideration Ethics)

در این مکتب گستره اخلاق تا مرز جمادات نیز کشیده می‌شود و چون همه موجودات با یکدیگر ارتباط دارند همگی دارای ارزش ذاتی و منزلت اخلاقی هستند. در همین رابطه فتحعلی (۱۳۹۰) پنج نظریه را معرفی می‌کند: نظریه انسان‌مدار، نظریه حیوان‌مدار، نظریه حیات‌مدار، نظریه بوم‌مدار و نظریه عالم‌مدار. حق‌شناس و ذاکری (۱۳۸۷) در واکاوی اخلاق زیست‌محیطی به این نتیجه رسیده‌اند که سیر تکاملی اخلاق زیست‌محیطی در غرب سه دوره کلی اسطوره‌گرایی، انسان‌محوری و طبیعت‌گرایی را گذرانده است.

بید هندی و همکاران (۱۳۹۲) قاعده بسیط الحقیقه (ملاصدرا را چنین شرح می‌دهند: «خداوند تمام و کمال هر موجودی و هر وجودی است. او با بساطت و وحدانیت وجودی خویش کل اشیاء است، اما هیچ یک از آنها نیست... کل مراتب هستی دارای ارزش ذاتی و منزلت اخلاقی خاصی بوده و جزء جزء هستی حتی جمادات دارای حیات هستند». گرچه این نظریه جامع بوده و تمام هستی را در برمی‌گیرد لکن به نظر نمی‌رسد که حیات پس از مرگ را شامل شود، زیرا اعتقاد به حیات پس از مرگ و ارتباط عالم ملک با عالم ملکوت در ارزیابی اخلاق زیست‌محیطی و رفتار امروز انسان با محیط‌زیست و از جمله فعالیت‌های کشاورزی اثرگذار می‌باشد.

نظریه‌های اخلاقی مطرح در کشاورزی و محیط‌زیست

اندیشمندان این حیطة تحت عناوین مختلفی اصول و معیارهای سنجش رفتارهای اخلاقی در کشاورزی و محیط‌زیست را در قالب «نظریه» ارائه کرده‌اند. جمع‌بندی

- حقوق الهی: خداوند منشأ حقوق موجودات است و رعایت حقوقی که خداوند تعیین کرده است رفتاری اخلاقی است.

(به نظریه اخلاقی فرا طبیعت‌گرایی نیز مشابه است)

- نظریه پیامد گرایی: هر رفتاری که بهترین پیامدها برای بیشترین افراد ذی‌ربط را داشته باشد اخلاقی است.

- نظریه نا پیامد گرایی: ارزش اخلاقی رفتارها بر اساس فضیلت‌های اساسی آن می‌باشد و به پیامدها ربطی ندارد.

- نظریه قاعده زرین یا طلایی: با دیگران چنان رفتار کن که می‌پسندی در همان شرایط دیگران با تو رفتار کنند.

- نظریه لذت‌گرایی (اپیکوری): کاری اخلاقی است که عواقب بلندمدت آن الم ایجاد نکند، بلکه لذت‌بخش باشد.

- نظریه سازواری: رفتاری که تضادی در باورها و اراده و بین اهداف و وسیله ضد و نقیض وجود نداشته باشد منطقی و اخلاقی است (گنسلر، ۱۳۹۲).

- نظریه عاطفی: رفتاری اخلاقی است که از عاطفه‌های عالی فرد یعنی غیر دوستی نشأت گرفته باشد.

در غرب معتقدند که اخلاقیات محیط‌زیست با مباحث آلدولنوپولد شروع گردید که ادعا داشت ریشه‌ی مشکلات اکولوژیکی فلسفی می‌باشد (Appelgren, 2004). در واکاوی نظریه‌های زیست‌محیطی تقسیم بندی‌های متنوعی شکل گرفته که به برخی از آنها اشاره می‌شود. در این راستا، فهیمی و مشهدی (۱۳۸۸) ضمن تحلیل دو نظریه انسان‌محوری و طبیعت‌محوری به تفکر کل‌نگر رسیده و رویکرد آنتروبیوسنتریک یا انسان‌طبیعت‌محور را پیشنهاد می‌دهند. اینان معتقدند که بر اساس دستورات مذهبی انسان مسئولیتی در جهت حفاظت از محیط‌زیست دارد و آن‌هم مسئولیتی که انسان را نه مالک بلکه مدیر می‌شناسد.

گرچه جمعی از محققین و صاحب‌نظران، اخلاق زیست‌محیطی را سه نوع (اخلاق زیست بومی (Biosphere)؛ اخلاق نوع‌دوستانه (Altruistic)؛ اخلاق خودخواهانه (Egoistic) تعریف می‌کنند (Snelgar, 2006، لکن فرایند و مراحل رشد علم اخلاق زیست‌محیطی و کشاورزی در ۴ فاز زیر نیز بیان گردیده است:

۱- اخلاق انسان‌محور (Anthropocentric)

از دید طرفداران این مکتب حفظ و صیانت از محیط‌زیست و توسعه کشاورزی معطوف به منافع انسان است زیرا تنها موجودی که دارای ارزش ذاتی و منزلت اخلاقی است

به‌اعتدال در رفتار تمایل دارد و از سوی دیگر اگر در کنترل و هدایت نباشد به شرارت و بدی خواهد افتاد. بنابراین فهرستی از فضائل و رذایل برای هدایت رفتار انسان‌ها ارائه کرد (رساله اخلاق نیکو ماخوس) و این مبنای نظریه فضیلت‌گرایی شد که انسان‌ها رفتار خود یا دیگران را با الگوهای انسانی، هنجارهای پذیرفته شده اجتماعی و به عبارت دیگر آنچه در جامعه به‌عنوان فضیلت شناخته می‌شود تطبیق و یا ارزیابی کنند.

مشابه این تفکر که بیشتر بر فرهنگ جامعه (سنت‌ها، رفتارهای اجتماعی، هنجارهای رایج در جامعه و ...) تأکید دارد را جامعه‌گرایی (Communitarianism) نامیده‌اند به‌گونه‌ای که تبعیت از آن و تطبیق هر رفتار با فرهنگ جامعه مربوطه اخلاقی و در صورت عدم تطبیق غیراخلاقی بودن رفتار را تلقی می‌کند. برخی دیگر این نظریه را تحت عنوان منش (Character) مورد مطالعه قرار داده و معتقدند که نحوه رفتار انسان با کشاورزی و محیط‌زیست گویای ویژگی‌های اخلاقی و منش او می‌باشد (Warner, 2009). در این خصوص گروه‌ها یا قبیله‌هایی از جمله امیش‌ها (Amish) را می‌توان نام برد که از اروپا آغاز و در دنیا پراکنده شده‌اند (Kenmore et al., 2004) و اعتقاد دارند که افزایش تولید محصولات کشاورزی فقط با افزایش تلاش و نهاده‌های نیروی انسان موجه است و از به‌کارگیری نهاده‌هایی چون سم و کود و حتی تکنولوژی‌های فنی بشدت مخالفت کرده و آن‌ها را غیراخلاقی می‌دانند. بنابراین معتقدند این‌گونه زندگی ساده و قانع برای انسان بهتر و کشاورزی را پایدارتر و انسجام خانواده و محیط‌های اجتماعی را بیشتر تقویت می‌کند. وارنر (Warner, 2009) به نقل از توماس اکویناس ۴ فضیلت عمده و اساسی را نام‌برده و در راستای ارزشیابی رفتارهای زیست‌محیطی شرح داده است که عبارتند از (۱) عدالت و انصاف (Justice)، (۲) حزم و احتیاط (Prudence or Wisdom)، (۳) اعتدال (Temperance) و (۴) جرأت و شجاعت (Fortitude)؛ که شیخ محمود شبستری (۱۳۸۵) معادل این ۴ صفت را در قالب یک بیت شعر بیان کرده است:

اصول خُلُق نیک آمد عدالت
پس از آن حکمت و عفت، شجاعت

و تطبیق محتوای این نظریه‌ها، سه نظریه کلی را معرفی می‌کند که توسط برخی از اندیشمندان معرفی شده است. کنمور و همکاران (۲۰۰۴) معتقدند که بسیاری از فلاسفه نظام‌های اخلاقی خود را کلاً بر یکی از سه دیدگاه یا نظریه زیر استوار کرده‌اند: (۱) فایده باوری (پیامد گرایی)، (۲) فضیلت‌گرایی و (۳) حق-وظیفه محوری. محققین فوق اظهار می‌کنند که در مناقشات و چالش‌های اخلاقی معمولاً یک گروه ممکن است برای تبیین و دفاع از موضع خود به یکی از نظریه‌های فوق استناد کند در حالی که گروه مخالف به نظریه دیگری ممکن است متوصل و استدلال نماید.

نظریه فایده باوری

نظریه فایده باوری (Utilitarianism) از زیر مجموعه‌های فلسفه اخلاقی پیامد گرایی (Consequentialism) است. در بحث اخلاق کشاورزی این نظریه مرتبط می‌شود با چالش‌های رفتاری کشاورزان، به‌کارگیری فناوری‌ها و یا استفاده از نهاده‌های مختلف و یا عوامل انسانی که در این موارد مؤثر هستند. معمولاً پیامد گرایی رویکردی شفاف و مستقیم در تحلیل و ارائه موضع نسبت به چالش‌های مذکور ارائه می‌کند. از تأکیدهای این مکتب فکری "بهره‌وری" و مصرف بهینه نهاده‌ها برای برداشت بیشترین محصول است و به‌طورکلی از دید این مکتب یا نظریه، رفتاری اخلاقی است که بیشترین فایده و کمترین هزینه (خسارت) را در پی داشته باشد.

به نظر توحیدی نیا (۱۳۸۳) مکتب اصالت فایده که از نظریه‌های پیامد گرایی (فرجام‌شناختی) است مطلوبیت اجتماعی را اصل قرار داده و سپس به حقوق انسانی توجه می‌کند. در این مکتب حقی رسمیت دارد که مطلوبیت اجتماعی را حداکثر نماید و منافع و مصالح نسل‌های آینده اهمیتی ندارد. توحیدی نیا پس از تحلیل جامع جمع‌بندی می‌کند که مکتب اصالت فایده با ارائه معیار کارایی پارتو مبنای تصمیم‌گیری‌های اقتصادی را نهاده که در نتیجه مشکلات زیست‌محیطی فراوانی را در پی داشته است و از آن جمله به ایجاد اثرات خارجی منفی زیست‌محیطی، توسعه ناپایدار و تزییع حقوق و ارزش‌های انسانی می‌باشد.

نظریه فضیلت‌گرایی

نظریه فضیلت‌گرایی (Virtue theory) به اندیشه‌های اخلاقی ارسطو باز می‌گردد. ارسطو اعتقاد داشت که انسان

نظریه حق - تکلیف محوری

این نظریه که برخی آن را وظیفه گرایی (Deontology) می‌دانند از مکاتب انسان‌محوری نیز نامیده‌اند، رفتاری را اخلاقی می‌داند که رفتار کننده کلیه حقوق اساسی و وظائف مربوطه را به دور از نگرانی از پیامدها و شرایط رعایت نماید. بنابراین فعالیت‌های مختلف کشاورزی تا جایی اخلاقی است که حقوق اساسی (طبیعت، نسل‌های آینده، همه افراد و موجودات مرتبط) را رعایت و وظائفی که در قبال آن‌ها است به انجام رسیده باشد.

این نظریه متأثر و بهره‌مند است از گفتمان نظریه‌های وجدانی (وظیفه‌شناسی) کانت و قرارداد اجتماعی هابز که هرکدام به نحوی حق فرد برای رفتار آزادانه را تأکید که در نظریه دوم وظیفه‌شناسی جامعه را برای رعایت این حقوق نیز تبیین می‌نماید. از نکات مورد تأکید این نظریه تکلیف جبران خساراتی است که رفتاری حتی بر مبنای حق مرتکب شده باشد. برای مثال: محصولاتی که با مهندسی ژنتیک با انگیزه افزایش تولید به دست آمده است مصرف‌کنندگان را در اجبار مصرف قرار می‌دهد به نحوی که محصولی را که از نظر ذائقه با برخی از خصوصیات مورد علاقه ایشان نیست مصرف کنند. این یک رفتار غیراخلاقی است زیرا حقوق مصرف‌کنندگان را رعایت نکرده و آزادی آنان را در مصرف محدود کرده است. گرچه از نظر مکتب فایده باوری چون افزایش تولید برای سیر کردن انسان‌ها امری است مفید بنابراین بهره‌گیری از مهندسی ژنتیک (GM) رفتاری اخلاقی می‌باشد؛ بنابراین موفقیت یا شکست یک برنامه و رفتار با ارزیابی‌های منفعت - هزینه انجام نمی‌شود بلکه با لحاظ کردن حقوق آزادی انسان‌های ذی‌ربط تفسیر و توجیه می‌شود.

از تفکرات نزدیک به این مکتب نظریه "فرمان یا حاکمیتی (Commands)" می‌باشد که تأکید بر این تفکر دارد که اموری که باید انجام گیرد به‌طور شفاف و مستقیم مشخص و باید به انجام آن‌ها مبادرت کرد و این رفتار اخلاقی است. این بایدها که به‌صورت فرمان‌ها، قانون و آنچه در عدالت اجتماعی مثلاً قوه قضائیه هر کشور تعیین شده می‌باشد، اصلی‌ترین تأکید طرفداران این مکتب در بخش زیست‌محیطی شعار "خسارت و لطمه‌ای به محیط‌زیست وارد نکنید" می‌باشد (Warner, 2009).

روش پژوهش

در این مطالعه که با هدف تدوین و ارائه یک نظریه اخلاقی برگرفته از آموزه‌های اسلامی انجام شد از فنون و روش‌های

متنوعی در پژوهش و مطالعه استفاده شد. بخشی از مطالعه بر مبنای روش مطالعات اسنادی (Archival Research) (کتابخانه‌ای) صورت گرفت و بخشی دیگر از روش‌های مطالعات تطبیقی تبعیت کرد و در نهایت از فن دلفی (Delphi Technique) استفاده گردید. در تدوین نظریه اخلاقی ضمن واکاوی مکاتب و دیدگاه‌های اخلاقی به‌ویژه آنچه در زمینه‌های کشاورزی و زیست‌محیطی مطرح می‌شود جستجو و مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. برای تئوری سازی و تدوین یک نظریه شیوه‌های مختلفی ارائه شده است؛ در این پژوهش از الگوهای ارائه شده در منابع علمی مانند می و همکاران (May et al., 2009) و کریستنسن (Christensen et al., 2015) استفاده ولی اساس کار الگوی رها (زمانی ۱۳۹۱) قرار داده شد.

می و همکاران (May et al., 2009) برای تدوین یک نظریه سه مرحله را پیشنهاد کرده‌اند:

فاز اول - تهیه و ارائه یک جمع‌بندی تجربی از مشاهدات پیرامون یک پدیده (Developing empirical generalization)

فاز دوم - ساختن یک الگو از نظریه که قابلیت بررسی و آزمون داشته باشد (کاربردی) (Building an applied Theoretical model)

فاز سوم - تهیه نظریه رسمی (Making a formal theory)

کریستنسن و همکاران (Christensen et al., 2015) فرآیند تهیه و ارائه یک نظریه را به‌طور تفصیل بیان داشته که شامل گام‌های زیر است: (۱) مشاهده پدیده، (۲) توصیف و سنجش و ثبت مشاهدات، (۳) دسته‌بندی مفاهیم، (۴) تجزیه و تحلیل و نهایتاً ارائه یک عبارت و گزاره که روابط علی و معلولی مؤلفه‌های نظریه را همراه با استدلال عرضه دارد.

با ایده گرفتن از این‌گونه منابع که ذکر شد و با تبعیت از الگوی رها - رهیافت هدایتی انسان - (زمانی ۱۳۹۱) فرآیند زیر برای تهیه یک نظریه اخلاقی طراحی و دنبال گردید:

۱- فاز توصیفی؛ ضمن تعریف از پدیده موردنظر که برای آن تئوری ساخته می‌شود (اخلاق کشاورزی)، مؤلفه‌های عمده شناسایی و اطلاعات لازم جمع‌آوری شد.

۲- فاز تحلیلی؛ با تجزیه و تحلیل عوامل علی و معلولی و بررسی روابط بین آن‌ها مؤلفه‌ها و عناصر مؤثر در نظریه مشخص گردید.

یافته‌ها و بحث

برای تدوین نظریه مسئولیت مداری انسان نسبت به کشاورزی و محیط‌زیست لازم بود پس از ارائه تعریفی مختصر از آن به دو موضوع کلی نیز پرداخته شود: مبانی و زیربنای نظری، مقایسه تطبیقی با نظریه‌های اخلاقی کشاورزی مطرح و مرتبط که این مهم با مطالعه اسنادی و الگوی نظریه‌پردازی انجام شد.

تعریف نظریه اخلاقی مسئولیت مداری انسان نسبت به کشاورزی

«انسان خلیفه و نماینده حضرت سبحان روی زمین است و محیط‌زیست و از جمله منابع کشاورزی به‌طور امانت به وی سپرده شده است؛ تا با عمران و آبادانی آن راه کمال را طی نماید. بنابراین رفتارهای مسئولانه انسان که در راستای حفظ امانت، بهبود و عمران آن و در نتیجه مهیا کردن شرایط برای رشد و کمال خود و دیگر موجودات باشد خوب و اخلاقی تلقی می‌شود».

مبانی و زیربنای نظریه مسئولیت مداری

در این قسمت پیرامون خلقت جهان آفرینش و اراده تکوینی حضرت حق، انتصاب انسان به‌عنوان خلیفه و نماینده خدا بر روی زمین و نقش و وظیفه‌ای که این نماینده به عهده دارد - یعنی مسئول امانت‌داری و عمران و پیشرفت برای کمال و سعادت انسان- به‌طور مختصر بحث خواهد شد.

الف- نظام خلقت

در نظام خلقت دو زیر نظام تکوین و تشریح تعریف شده است. زیر نظام تکوین یعنی کل عالم خلقت و قوانین حاکم بر آن، در حالی که زیر نظام تشریح رابطه رفتاری انسان با عالم تکوین را توضیح می‌دهد. شفیعی سروسستانی (۱۳۸۰) فرآیند پویایی و تکوین را این‌گونه تعریف می‌کند: «هدایت تکوینی» ریشه در خلقت و سرشت موجودات دارد. این نوع هدایت مربوط به گیاهان و جانوران است. خداوند همه وسایل و امکانات لازم برای رشد و کمال را به همه موجودات عالم ارزانی داشته است. تشریح نیز به معنی قانون‌گذاری است و مراد از «هدایت تشریحی» آن‌گونه هدایتی است که از طریق فرستادن پیامبران و آوردن دستورات و احکام الهی صورت می‌گیرد. این‌گونه عالم خلقت با نظم خاص و هماهنگ مسیری را که خداوند تعیین فرموده دنبال می‌کند و در این پویایی از فیض مستمر الهی بهره می‌گیرد. این عالم افزون بر جنبه

۳- فاز طراحی نظریه؛ با توجه به تعریف نظریه مقایسه نظریه‌های مطرح و بهره‌گیری از تحلیل فوق نسبت به تنظیم مؤلفه‌های نظریه مورد نظر و تدوین آن اقدام شد.

۴- فاز سنجش، تکمیل و تأیید؛ برای سنجش سازگاری مؤلفه‌ها با یکدیگر و تأیید اعتبار ساختاری، نظریه فوق مورد واکاوی دقیق قرار گرفت و با انجام مطالعه تطبیقی ضعف‌های آن شناسایی و برطرف و نهایتاً نظریه مسئولیت مداری انسان نسبت به کشاورزی و محیط‌زیست تکمیل و تأیید شد.

پس از تدوین تعریف اولیه نظریه مسئولیت مداری انسان به مقایسه علمی این نظریه با سه نظریه عمده اخلاقی در کشاورزی و محیط‌زیست پرداخته شد. زیرا بید هندی و همکاران (۱۳۹۲) برای تبیین ارزش و جایگاه هر نظریه معتقدند که باید آن نظریه را با دیگر نظریات مطرح مقایسه (نقد و ارزیابی) کرد و در این شرایط است که ارزش یکی و کاستی دیگری مشخص می‌شود. برای انجام این مهم از فن دلفی استفاده شد. در اجرای فن دلفی جمعی از متخصصین علم اخلاق آشنا با اخلاق محیط‌زیست و گروهی از متخصصین کشاورزی و منابع طبیعی آشنا با مفاهیم اخلاقی از بین اساتید دانشگاه شیراز در رشته‌های الهیات و فلسفه، ترویج، و منابع طبیعی انتخاب گردیدند (۳۰ نفر). در سه دور فن دلفی اجرا گردید: در دور اول فهرستی بالغ بر ۴۰ معیار، ویژگی و یا مؤلفه مرتبط با نظریه اخلاقی که با بررسی منابع علمی به دست آمده بود تنظیم و نظر آزمودنی‌ها نسبت به میزان مرتبط بودن آن‌ها در ارزیابی نظریه‌ها اخلاق کشاورزی خواسته شده (جدول ۱). پس از محاسبه میانگین و انحراف معیار فرم‌های ارزیابی، ۱۰ نظریه ضعیف‌تر حذف شد و فهرستی با ۳۰ معیار به دست آمد که در دور دوم دلفی توسط چند نفر از آزمودنی‌ها ارزیابی گردید. در دور دوم آزمودنی‌ها به تأیید و انتخاب مؤثرترین معیار و ویژگی‌ها برای ارزیابی نظریه‌های اخلاق کشاورزی مبادرت کرده و نهایتاً ۲۰ مورد انتخاب شد (جدول ۳). در دور سوم آزمودنی‌ها هر ۴ نظریه اخلاق کشاورزی را با توجه به معیارها و ویژگی‌های ۲۰ گانه ارزیابی کردند و سپس با روش‌های آماری و استفاده از spss۱9 مقایسه و محاسبات آماری مانند تعیین ضریب آلفای کرونباخ، میانگین و انحراف معیار و انجام آزمون مقایسه میانگین‌های F و غیره انجام و نتایج گزارش گردید.

عندربهم الا مقتاً و لا یزید الکافرین کفرهم الا خساراً» (فاطر ۳۹).

علامه طباطبائی در المیزان (۱۳۷۴) در تفسیر آیه فوق می‌فرمایند: "خلیفه بودن مردم در زمین به این معنا است که هر لاحقی از ایشان جانشین سابق شود و سلطه و توانایی بر دخل و تصرف و انتفاع از زمین داشته باشد...؛" که از این تفسیر می‌شود استنباط کرد که جانشینی انسان نسل پس از نسل ادامه می‌یابد و هر نسل با توانایی‌هایی که خداوند به آن‌ها عطا کرده است از یک‌سو و تسلطی که حضرت احدیت برای انسان به سایر موجودات داده‌اند از دیگر سو، توان دخالت، به‌کارگیری و بهره‌مندی از زمین (و آنچه متعلق به زمین است) را داراست؛ و بنابراین در این مسیر اگر انسان آن‌گونه که تعیین شده است عمل ننماید کفر ورزیده و نتیجه آن کفر اولاً به خود انسان می‌رسد ثانیاً خشم حضرت ربوبیت را در پی دارد و ثالثاً برای آنچه به انسان می‌رسد جز خسارت و زیان چیز دیگری نخواهد بود.

اقدامی (۱۳۸۶) در تحلیل اخلاق زیستی از منظر دین اسلام نتیجه‌گیری می‌کند که اسلام انسان را خلیفه یا نماینده خداوند در زمین می‌داند که بایستی بر اساس اصول و قوانین خداوند از آب، خاک، مرتع، جنگل و غیره که ودیعه‌ای است در دستان او حراست نماید. در همین راستا دایره المعارف تشیع (۱۳۶۹) در تعریف اخلاق، پایگاه انسان را از یک‌سو به خلیفه‌الله، بودن در زمین و امانت‌داری وی و از سوی دیگر به جهول و ظلم بودن وی می‌داند. پیری (۱۳۹۱) مسئولیت انسان به‌عنوان خلیفه و نماینده حضرت حق نقش مدیریتی بر محیط‌زیست می‌داند نه مالکیت آن. کاوند (۱۳۸۸) نیز مفهوم خلیفه ا... را در نمایندگی حضرت آدم (ع) و فرزندان او می‌داند که صفاتش پرتوی از صفات پروردگار و مأموریت او بهره‌برداری از زمین و نعمت‌های الهی در جهت کمال می‌باشد.

پ- امانت‌داری

امانت‌داری دیگر عنصر نظریه مسئولیت‌مداری انسان است. عابدی سروسستانی (۱۳۹۳) پیرامون مفهوم امانت‌داری در اخلاق زیست‌محیطی اظهار می‌دارد که "انسان‌ها به محیط‌زیست همانند یک امانت بنگرند که می‌بایستی آن را سالم به نسل‌های بعد تحویل دهند." برای امانت الهی که خداوند متعال به انسان واگذار

ملکی و دنیوی دارای بعد ملکوتی و معنوی از نوع شعور و درک برخوردار و همگی تجلی و آیه خداوندی هستند.

در کارگه خلقت تنها نه زمین باشد
گردنده بسیاری ز آیات مبین باشد
این خیمه و این خرگاه از بهر بشر نبود
انگیزه خلقت را منظور نه این باشد
(دکتر عبدالحسین جلالیان)

خالق این عالم همه‌ی موجودات و مخلوق خود را دوست داشته و دغدغه خوشبختی همه موجودات به‌ویژه ذی‌شعور را دارند؛ هر انسانی که مایل به کسب رضای خداوند است باید مسئولانه کاری کند که خواست و اراده حضرت اوست و از کاری که او نهی کرده و سبب رنجش حضرت حق می‌شود بپرهیزد. بنابراین انسان مسئول دنبال‌کننده دغدغه خداوند متعال (هدایت تشریحی) در عالم تکوین می‌باشد. در این راستا، پیرامون نقش انسان در عالم خلقت، منصوری (۱۳۹۴) بیان می‌دارد که از اهداف و مأموریت‌های انسان عبودیت، خلاقیت و عمران است که در طول هم قرار گرفته و مکمل هدف نهایی یعنی خدائی شدن انسان می‌باشد.

ب- مفهوم و نقش خلیفه یا جانشین خداوند

خلقت هدفمند انسان برای ایفای نقش خلیفه الهی مستلزم انجام کارهای مستخلف عنه (جوادی آملی، ۱۳۸۶) می‌باشد یعنی بایستی به کارهایی بپردازد که برای آن‌ها حکم نمایندگی دریافت داشته است. خداوند سبحان استعداد‌های لازم را به انسان عطا فرمود تا روی زمین در اجرای برنامه‌های محوله از آن‌ها بهره‌گیری می‌تواند. برنامه‌ها را در دو بعد کلی جستجو کرد: (۱) رشد و کمال انسان در جهت سزاواری جانشینی حضرت سبحان در زمین، (۲) تأسیس مدینه فاضله و تمدن شایسته و اعمال اصول و روابطی که خداوند حکیم برای آن تعیین فرموده‌اند (همان منبع).

برای مفهوم خلیفه معنای جانشینی را آورده‌اند، لکن راغب اصفهانی (۱۴۱۶) نیابت هم بر آن افزوده است؛ که این مفهوم با شروط و انواعی که دیگر بزرگان برشمرده‌اند سازگارتر است؛ یعنی انسان (آن‌هم انسان کامل و مخلص) به نمایندگی از سوی خداوند نقش هدایت و حراست از موجودات در چارچوبی که تعیین شده را به عهده دارد. قرآن کریم می‌فرماید: «هو الذی جعلکم خلائف فی الارض فمن کفر فعليه کفره و لا یزید الکافرین کفرهم

فرمودند تعابیر متفاوتی چون ولایت الهیه، اختیار و آزادی، عقل، پیکر انسان، تکلیف واجبات و غیره مطرح شده است. در پاسخ به این سؤال که بالاخره منظور از امانت الهی چیست. مرکز جهانی اطلاع‌رسانی آل البیت پس از بحثی مبسوط جمع‌بندی می‌نماید که "امانت الهی همان استعداد خلافت الهی و قابلیت تکامل ... و تعهد و قبول مسئولیت است."

برای امانت در منابع مختلف معانی متعددی آمده است که از آن جمله می‌توان به مناسب‌ترین آن‌ها با توجه به هدف این مقاله اشاره کرد: استواری در راستی (ناظم الاطباء)، حفاظت و صیانت (آنند راج). نوری (۱۳۸۹) معتقد است که منظور از امانت الهی: "حق و حقوق دیگران است که در نزد شخص امین می‌تواند به امانت گذاشته شود" و مظاهری (۱۳۸۹) معتقد است که: "در نگاه قرآن کریم، جهان طبیعت و همه پدیده‌های طبیعی آفرینش الهی که در کمال زیبایی و اتقان و تعادل خلق گردیده، در تسخیر انسان قرار داده شده تا آدمی هم شاکر نعمت‌های خداوندی باشد و هم اندیشه‌گر و اهل تعقل در این نعمت‌های بی‌شمار. در این نگاه قدسی و معنوی، طبیعت و محیط‌زیست انسانی، متعلق به همه انسان‌هاست و آنان امانت‌داران این نعمت‌های عظیم ... قلمداد می‌شوند." ایشان ضرورت تعامل اخلاقی با منابع طبیعی به‌عنوان امانت الهی را مورد تأکید قرار داده‌اند.

به‌بیان‌دیگر، انسان به پاس الطاف حضرت حق که وی را سزاوار خلیفه‌اللهی دانسته و استعدادهای لازم برای تحقق این امر در وی ایجاد و ضمناً شرایط محیطی از جمله در اختیار قرار دادن سایر موجودات (حیوانات، گیاهان و...) و مسخر و تسلیم کردن سایر پدیده‌ها (کوه‌ها، دریاها، خورشید، ماه، ...) برای او فراهم آورده باید شکر این‌همه نعمت را بجا آورد؛ یعنی درک نعمت‌ها، خوشحالی از توفیق چنین شرایط برای جلب رضای حق تعالی، به زبان آوردن و ذکر نعمت‌ها و عمل کردن نسبت به هر نعمت در راستای حقیقت وجودی آن نعمت...

ت - مسئولیت مداری

بعد دیگری در نظریه مسئولیت مداری انسان "مفهوم مسئولیت" است؛ فتحعلی (۱۳۹۰) پیرامون نظریه اخلاق محیط‌زیست از دیدگاه اسلام معتقد است که "مسئولیت اخلاقی انسان در برابر طبیعت، برحسب فضیلت امانت‌داری و جانشینی او در زمین و نیز به موجب قاعده تلازم میان حق و تکلیف" یعنی در قبال حق تصرف و بهره‌برداری از مواهب طبیعت مسئولیت امانت‌داری بر او تکلیف شده است. جواد

(۱۳۸۷) معتقد است که انسان‌محوری دینی که در آموزه‌های مسیحیت وجود دارد منشأ اصلی بحران‌های زیست‌محیطی است و در انسان‌محوری بر مبنای آموزه‌های اسلامی انسان را بیش از سایر موجودات مسئول نظم و انتظام طبیعت و در نتیجه جلوگیری از بحران زیست‌محیطی می‌داند.

ث - عمران و آبادانی طبیعت

نصر (۱۳۹۱) پیرامون دین و محیط‌زیست تحلیل می‌کند که خداوند انسان را با برخورداری از علم (و علم آدم الاسماء) و از لحاظ عملی (هو انشاء کم من الارض و استعمر کم فیها) توانمند ساخت تا در لباس جانشینی به مرمت و آبادی قلمرو خلافت بپردازد. وی معتقد است که مهم‌ترین عنصر خلافت الهی پس از فراگیری معارف دینی، آباد ساختن زمین و نجات آن از هرگونه تباهی و تیرگی است. مراد از زمین، گستره زیست بشر است که از اعماق دریا تا اوج سپهر و قله آسمان را در بر می‌گیرد... و مراد از عمارت زمین، تأمین اصول زیست‌محیطی برای حیات انسانی است... تا هم بدن از مزایای طب طبیعی سودی برد و هم روح او مواهب ویژه نفس رحمانی، به روح و ریحان بار یابد."

در برخی منابع (سایت کلوپ دات کام، ۱۳۹۰) در تبیین مفهوم "عمران و آبادانی از نظر قرآن کریم" چنین آورده شده است: «از نظر آموزه‌های قرآنی، عمران و آبادانی مسئولیت همگانی بشر است و انسان به حکم وجودی خود در قرارگاه زمین می‌بایست جهان را آباد و زمین را عمارت بسازد. بی‌گمان ساختن محیط زیستی مناسب برای خود و دیگر موجودات کاری سخت و دشوار است... بر این اساس است که خداوند عمران و آبادانی را هم فلسفه و هدف آفرینش انسان می‌داند و هم وظیفه و مسئولیت همگانی بشر اعلام می‌کند. ... به‌رحال عمارت و آبادانی در همه حوزه‌ها، مسئولیتی تاریخی و وظیفه همگانی است که انسان‌ها به‌عنوان خلیفه عام الهی می‌بایست به آن احترام کنند و در مسیر پیشرفت و تعالی و کمال آن بکوشند».

دیوید کارلز-هامار (بی‌تا) در کتاب حقوق حیوانات سؤالی را مطرح می‌کند که آیا ما انسان‌ها مستقیماً شاهد کشتار حیوانات و یا آزمایش روی آن‌ها بوده‌ایم؟ و سپس خود پاسخ می‌دهد که آگاهی از این برنامه‌ها کفایت می‌کند و می‌افزاید که: "ما به تنهایی مسئول ایجاد این رنج‌ها برای حیوانات هستیم و وظیفه ماست که به آن‌ها پایان دهیم." در امانت‌داری از موجودات زنده نکاتی ظریف نهفته است، از آن جمله: بایستی در حفظ و نگهداری و پیشگیری از

در بیش از ۱۳ مورد از ۲۰ سنجه یا ویژگی برتر تشخیص داده شد و بیشترین قوت آن در "داشتن نگرش به حفظ و حراست از محیطزیست و پایداری آن"، "مهرورزی با طبیعت"، نگرش به توسعه محیطزیست" و "توجه داشتن به همه موجودات" می‌باشد.

بررسی هماهنگی درونی بین سنجه‌های هر چهار نظریه با آماره آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت. نتایج در جدول ۳ بیانگر آن است که بین سنجه‌های هر چهار نظریه انسجام نسبتاً خوبی برقرار و مقیاس‌ها دارای روایی بین ۷۹ تا ۹۳ درصد می‌باشند؛ به عبارت دیگر بین مؤلفه‌های نظریه مسئولیت مداری انسان وفاق و هماهنگی بسیار بالایی وجود دارد (آلفای معادل ۹۳ درصد). بنابراین مقیاس ارزیابی نظریه‌ها و سنجه‌های مربوطه از روایی بالا و قابل اعتمادی برخوردار می‌باشد. از سوی دیگر میانگین امتیازات برای هر یک از نظریه‌ها تأییدکننده آن است که نظریه مسئولیت مداری انسان با میانگین نزدیک به ۷۰، با کسب ۳۵ درصد کل امتیازات در صدر توجه قرار گرفته و پس از آن نظریه فضیلت‌گرایی، فایده‌باوری و حق - تکلیف‌گرایی به ترتیب قراردارند.

این میانگین‌ها اشاره دارند که ارزیابان توانمندی و کاربردی بودن هر یک از چهار نظریه را تا حدی تأیید کرده‌اند و بنابراین بایستی از توانمندی‌های هر ۴ نظریه در ترویج ابعاد اخلاق کشاورزی در جامعه استفاده نمود. نظریه مسئولیت مداری انسان با فاصله نسبتاً زیاد بالاترین امتیاز را به خود اختصاص داده است. (با ۳۵ درصد کل امتیازات) و به‌طور معنی‌داری از سایر نظریه‌ها برتر تشخیص داده شده است ($F=20/33, p=0/0001$). آزمون آماری تعقیبی شفه نشان می‌دهد که بین نظریه پیامد‌گرایی با حق-تکلیف‌گرایی تفاوت معنی‌داری وجود ندارد، ولی نظریه فضیلت‌گرایی با اختلاف معنی‌داری از دو نظریه فوق از امتیاز بالاتری برخوردار می‌باشد؛ و نظریه مسئولیت مداری انسان از هر سه نظریه به‌طور معنی‌دار امتیاز بالاتر را کسب کرده است؛ به عبارت دیگر آزمودنی‌ها این نظریه را توانمندتر از سایر نظریه‌ها در قضاوت چالش‌های اخلاقی بخش کشاورزی و حل و فصل مناقشات و تبیین اخلاقی بودن رفتارها نسبت به کشاورزی تشخیص داده‌اند.

هرگونه خسارت و گزند به موجود به امانت سپرده‌شده مسئولانه کوشید و افزون بر این‌ها موجود باید بتواند به حیات خویش ادامه دهد و فرد امانت‌دار بایستی تمام شرایط زیستی و حفظ جایگاه موجود در عالم خلقت را حفظ و نیازهای طبیعی برای زیست موجود را فراهم نماید. به‌طور مثال: پرنده‌ای نزد شما به امانت سپرده می‌شود، امانت‌گذار نحوه نگهداری، آب و خوراک دادن و سایر مواظبت‌ها را سفارش می‌کند و همچنان از دور و نزدیک دل‌نگرانی‌های خود را با شیوه‌های مناسب نظارت می‌کند. امانت‌دار بایستی پرنده را از هر گزند احتمالی محفوظ داشته، آب و دانه به‌موقع بدهد و ضمناً از خواندن و صدای پرنده نیز می‌تواند لذت برد.

با بررسی منابع متنوع علمی داخلی و خارجی فهرستی بالغ بر ۴۰ شاخصه برای ارزیابی نظریه‌های اخلاقی استخراج گردید. جدول ۱ ضمن ارائه این شاخصه‌ها، نظر و ارزیابی آزمودنی‌های تحقیق در دور اول اجرای فن دلفی را در قالب میانگین و انحراف معیار نشان می‌دهد. به این اساس محقق توانست حدود ۱۰ سنجه ضعیف را شناسایی و حذف نماید. با بقیه سنجه‌ها پرسشنامه دوم تدوین و بار دیگر از آزمودنی‌ها (تعداد محدودتر) خواسته شد نسبت به انتخاب مؤثرترین شاخصه و یا معیار برای واکاوی و ارزیابی نظریه‌های اخلاقی کشاورزی نظر دهند. حاصل این تلاش تعیین ۲۰ سنجه بود که برای دور سوم اجرای فن دلفی تنظیم گشت.

جدول ۲ عرضه‌کننده میانگین و انحراف معیار برای ۲۰ سنجه‌ای که نظریه‌ها را مورد ارزیابی قرار داده‌اند می‌باشد. اطلاعات این جدول گویای آن است که هر نظریه برای برخی از سنجه‌ها نقطه قوت و برای برخی دیگر ضعیف می‌باشند. بنابراین در تدوین نظریه جدید بایستی به ضعف و قوت‌های نظریه‌ها توجه داشت و از هر نظریه بجای خود استفاده کرد. جدول مذکور گویای آن است که نظریه پیامد‌گرایی فایده‌باور در "تأمین منافع جامعه" و از نظر "عملی و کاربردی بودن نظریه" به‌طور کلی رساتر از سایر نظریه‌ها و نظریه حق‌گرایی برای معیار "تأمین منافع افراد صاحب حق" مؤثرترین تشخیص داده شده است. نظریه فضیلت‌گرایی نیز در "رعایت ارزش‌ها و باورهای فرهنگی" و سپس "انسانیت محوری و دخالت عاطفه در ارزیابی‌ها" قوی‌تر به نظر می‌رسد. لکن نظریه مسئولیت مداری انسان

جدول ۱- آمار توصیفی و فهرست اولیه معیارهای ارزیابی نظریه‌های اخلاقی

مرتبه	انحراف معیار	میانگین*	سنجه‌های نظریه‌های اخلاقی
۳۲	۱/۲۲	۲/۹۰	تأمین منافع فرد صاحب حق
۱۲	۰/۶۸	۳/۴۵	تأمین منافع جامعه
۱۹	۱/۰۰	۳/۲۷	قاعده لاضرر؛ نفع فرد موجب ضرر غیر نشود
۸	۰/۵۱	۳/۶۰	نگرش حراست از محیط‌زیست و پایداری آن
۱۱	۰/۷۰	۳/۵۰	نگرش به سازندگی و توسعه
۱۳	۰/۵۲	۳/۴۴	نگرش به پویایی و رشد و کمال
۲۷	۰/۹۴	۳/۰۰	دقیق بودن
۴۰	۰/۵۶	۱/۹۰	کوتاه و موجز بودن
۳۷	۰/۶۹	۲/۴۰	قابلیت درک (به‌ویژه توسط دانشجویان)
۶	۰/۶۷	۳/۶۳	عدم تناقض و تضاد بین مؤلفه‌های نظریه
۱	۰/۴۰	۳/۸۱	هماهنگی بین اجزاء نظریه (حتی هدف و وسیله)
۳۶	۱/۲۹	۲/۵۴	برخورداری از منبع و مأخذ معتبر
۱۸	۰/۹۲	۳/۳۶	توجه به حقوق همه افراد
۲۵	۱/۱۳	۳/۰۹	توجه به حقوق موجودات ذی‌شعور
۷	۰/۹۲	۳/۶۳	توجه به همه موجودات
۲۲	۰/۸۳	۳/۰۹	دغدغه تأمین غذای مردم
۱۷	۰/۸۰	۳/۳۶	دغدغه نسبت به عرضه محصولات سالم کشاورزی
۲۱	۰/۹۹	۳/۱۰	جامعیت (شامل بودن مؤلفه‌های لازم)
۲۴	۱/۰۴	۳/۰۹	مانعیت (تصریح چیزهایی که نباید)
۳۹	۰/۸۲	۲/۳۰	قاعده‌مندی (هزینه به عهده بهره‌مند)
۲	۰/۴۶	۳/۷۲	عدالت محوری - یکسانی برای همه
۲۰	۰/۶۳	۳/۲۰	عاطفه‌گرایی و انسانیت محوری
۳۳	۰/۷۵	۲/۸۱	موضع نسبت به انسجام جامعه
۲۹	۰/۹۹	۲/۹۰	تقویت‌کننده مشارکت‌های اجتماعی
۵	۰/۴۸	۳/۷۰	حکیمانه و منطقی بودن
۳	۰/۴۶	۳/۷۲	کاربردی بودن - دارای مؤلفه‌های قابل‌سنجش
۱۴	۰/۵۰	۳/۳۶	رعایت ارزش‌ها و باورهای فرهنگی
۱۵	۰/۵۰	۳/۳۶	مهرورزی با طبیعت
۳۱	۱/۰۴	۲/۹۰	قابلیت گفتمان و بحث
۱۶	۰/۶۷	۳/۳۶	قاطعیت و تصریح (شفاف بودن)
۲۶	۰/۷۷	۳/۰۰	انعطاف‌پذیری و رعایت استثناءها
۴	۰/۴۶	۳/۷۲	آخرت‌گرایی و آینده‌نگری
۱۰	۰/۸۲	۳/۵۴	مبتنی بر فطرت
۹	۰/۶۸	۳/۵۴	وجدان‌گرایی
۲۸	۰/۹۴	۲/۹۰	جهان‌شمولی
۲۳	۰/۹۴	۳/۰۹	توجه به آزادی و اختیار انسانی
۳۵	۰/۷۸	۲/۸۰	عدم جزمیت در برخورد با چالش‌ها
۳۰	۱/۰۴	۲/۹۰	تعادل عقل و احساسات
۳۸	۰/۹۲	۲/۳۶	دارای ساختار و اصول ثابت
۳۴	۱/۰۷	۲/۸۱	عینی بودن (Objectivity)

* میانگین‌ها از دامنه ۵-۱ محاسبه شده است.

جدول ۲- میانگین و انحراف معیار ارزیابی آزمودنی‌ها از فهرست نهایی معیارهای مرتبط با نظریه‌های اخلاق

زیست‌محیطی							
سنجش‌های نظریه‌های اخلاق کشاورزی	نظریه پیامد گرایی (فایده باوری)	نظریه حق-تکلیف گرایی	نظریه فضیلت گرایی انسان	میانگین*	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
تأمین منافع فرد صاحب حق	۲/۴۳ ^b	۱/۴۳	۳/۶۰ ^a	۱/۶۱	۱/۸۰ ^b	۰/۸۸	۲/۲۳ ^b
تأمین منافع جامعه	۴/۱۰ ^a	۱/۹۸	۱/۷۷ ^b	۰/۹۳	۱/۶۷ ^b	۱/۰۹	۲/۴۷ ^c
قاعده لا ضرر، نفع فرد موجب ضرر غیر نشود	۲/۳۰	۱/۷۴	۲/۵۰	۱/۵۹	۲/۴۷	۱/۳۸	۲/۷۷
نگرش حراست از محیط‌زیست و پایداری آن	۱/۷۷ ^b	۱/۲۲	۱/۵۷ ^b	۰/۸۱	۱/۷۷ ^b	۰/۸۱	۴/۹۰ ^a
نگرش به سازندگی و توسعه محیط‌زیست	۱/۵۷ ^c	۰/۸۱	۱/۷۷ ^{bc}	۰/۸۵	۲/۲۰ ^b	۰/۹۹	۴/۴۷ ^a
نگرش به پویایی و رشد و کمال انسانی	۱/۴۰ ^c	۱/۱۰	۱/۳۰ ^c	۰/۸۳	۲/۹۷ ^b	۱/۶۵	۴/۱۳ ^a
توجه به حقوق موجودات ذی‌شعور	۱/۵۷ ^c	۱/۱۰	۲/۵۰ ^b	۰/۷۷	۲/۱۰ ^{bc}	۱/۱۸	۳/۸۳ ^a
توجه به همه موجودات	۱/۵۲ ^b	۱/۵۲	۱/۸۰ ^b	۱/۲۱	۲/۳۰ ^b	۱/۳۹	۴/۳۳ ^a
دغدغه تأمین محصولات سالم و کافی کشاورزی	۳/۱۰ ^a	۱/۹۷	۱/۷۳ ^b	۱/۰۸	۱/۷۷ ^b	۰/۸۹	۳/۴۰ ^a
عدالت محوری-یکسانی برای همه	۲/۳۰	۱/۷۲	۲/۵۷	۱/۳۰	۲/۲۳	۱/۱۰	۲/۹۰
انسانیت محوری و دخالت عاطفه در ارزیابی‌ها	۱/۶۳ ^b	۱/۴۰	۱/۷۳ ^b	۱/۰۴	۳/۰۳ ^a	۱/۲۴	۳/۶۰ ^a
تقویت‌کننده مشارکت‌های اجتماعی	۲/۳ ^{ac}	۱/۴۸	۱/۸۰ ^{bc}	۰/۹۶	۲/۹۷ ^a	۱/۳۲	۲/۹۷ ^a
حکیمانه و منطقی بودن	۱/۹۷ ^b	۱/۱۸	۱/۸۷ ^b	۱/۲۲	۲/۸۳ ^a	۱/۴۱	۳/۳۷ ^a
عملی و کاربردی بودن - دارای مؤلفه‌های قابل سنجش	۳/۰۷	۱/۷۹	۲/۳۷	۱/۳۷	۲/۴۰	۱/۳۵	۲/۱۰
رعایت ارزش‌ها و باورهای فرهنگی	۱/۳۰ ^b	۰/۹۵	۱/۳۷ ^b	۰/۷۱	۴/۲۰ ^a	۱/۶۶	۳/۱۳ ^a
مهرورزی با طبیعت	۱/۵۰ ^b	۱/۳۸	۱/۷۷ ^b	۱/۰۱	۲/۱۷ ^b	۱/۱۴	۴/۶۰ ^a
آخرت‌گرایی و آینده‌نگری	۲/۱۰ ^{bc}	۱/۵۳	۱/۴۷ ^c	۰/۸۶	۲/۴۳ ^b	۱/۵۶	۴ ^a
مبتنی بر فطرت	۱/۴۷ ^b	۱/۳۸	۱/۵۰ ^b	۰/۸۶	۳/۰۳ ^a	۱/۵۴	۴ ^a
توجه به آزادی و اختیار انسانی	۳ ^{bc}	۱/۵۰	۱/۸۳ ^c	۱/۰۲	۲/۸۳ ^{ab}	۱/۳۶	۳/۳۳ ^a
انعطاف و عدم جزمیت در برخورد با چالش‌ها	۲/۱۳ ^c	۱/۴۷	۱/۴۳ ^b	۰/۹۷	۳/۰۷ ^a	۱/۰۴	۳/۳۳ ^a

* میانگین‌ها از دامنه ۵-۱ محاسبه شده و حروف لاتین مشابه به معنی نبود تفاوت معنی‌دار است.

جدول ۳- مقایسه آماری نظریه‌ها (میانگین، انحراف معیار و ضریب آلفای کرونیباخ)

نظریه اخلاقی	سهم از کل امتیاز (درصد)	جمع میانگین امتیازات هر نظریه	انحراف معیار	سازگاری درونی بین سنجش‌ها (آلفای کرونیباخ)
نظریه پیامد گرایی (فایده باوری)	۲۰/۷۷	۴۱/۵۳ ^a	۱۳/۹۰	۰/۸۲
نظریه حق گرایی	۱۹/۱۱	۳۸/۲۴ ^a	۱۱/۷۸	۰/۸۶
نظریه فضیلت گرایی	۲۵/۱۴	۵۰/۲۸ ^b	۱۱/۴۳	۰/۷۹
نظریه مسئولیت مداری انسان	۳۴/۹۸	۶۹/۸۷ ^c	۲۰/۷۸	۰/۹۳

F=۲۰/۳۳ ، P_{value}=۰/۰۰۱

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

توسعه کشاورزی کشور و حفظ و بهبود منابع طبیعی با چالش‌های پیچیده و روزافزونی مواجه است. برای پاسخگویی به این چالش‌ها صاحب‌نظران راهبردهای فنی، اقتصادی، انگیزشی و حتی حاکمیتی متنوعی ارائه داده‌اند، ولی یکی از مؤثرترین راهبردها را می‌توان راهبردی که مبتنی بر اصول اخلاقی باشد ذکر کرد. این مطالعه تلاش کرد که نظریه‌ای بومی و مبتنی بر فرهنگ اسلامی - ایرانی برای قضاوت‌های اخلاقی نسبت به رفتارها و اقداماتی که در بخش کشاورزی و منابع طبیعی معمول می‌گردد ارائه دهد.

مطالعه‌ی کتابخانه‌ای و اسنادی (Archival Study) نشان داد که نظریه‌های اخلاقی متعددی مطرح‌اند لکن آنچه در کشاورزی (و محیط‌زیست) معرفی شده و جنبه کاربردی در مجامع بین‌المللی پیدا کرده است سه نظریه پیامد‌گرایی (فایده‌باوری)، حق-تکلیف‌گرایی و فضیلت‌گرایی است. پیرامون رسالت و مسئولیت انسان نسبت به سایر موجودات چه در منابع مذهبی و نظرات شخصیت‌های داخلی و چه در منابع خارجی مطالب و مباحثی ارزنده وجود دارد. بنابراین ضرورت داشت این نقطه نظرات جمع و بر اساس الگوهای نظریه‌پردازی تنظیم و در قالبی که از سوئی برای کاربران قابلیت درک و اجرا و از سوی دیگر برای دانش‌پژوهان مناسب مباحثه و تحلیل باشد تدوین گردد. بنابراین نظریه مسئولیت مداری انسان برگرفته از آموزه‌های اسلامی - ایرانی به سه نظریه مذکور اضافه و مورد بررسی قرار گرفت.

نتایج تحقیق نشان داد که در انتخاب و بهره‌برداری از نظریه‌های اخلاقی به‌ویژه در بخش کشاورزی عوامل و مؤلفه‌های بسیاری دخالت دارند که این پژوهش ۴۰ مورد را استخراج و معرفی کرد. برای مقایسه ۳ نظریه رایج در مباحث و چالش‌های کشاورزی با نظریه پیشنهادی از روش‌شناسی تحقیقات تطبیقی استفاده و با فن دلفی (Delphi Technique) اطلاعات کمی جمع‌آوری و سپس تجزیه و تحلیل شد. نتایج گویای آن است که سه نظریه پیامد‌گرایی، حق-تکلیف‌گرایی و فضیلت‌گرایی هرکدام در یک یا دو مؤلفه قوی و برای سه تا پنج مؤلفه متوسط و در بقیه موارد ضعیف می‌باشند. لکن نظریه مسئولیت مداری انسان در ۱۳ مؤلفه قوی و در ۶ مؤلفه متوسط به بالا شناخته شد و برای یک مورد (مؤلفه عملی و کاربردی بودن) نسبتاً ضعیف بود. بنابراین در تبیین و معرفی این نظریه بایستی اقداماتی صورت گیرد که بتوان از این نظریه عملاً در حل مناقشات و مسائل

کشاورزی استفاده کرد. برای مثال: اگر نظر کارشناس موضوعی (متخصصین تغذیه و ...) بر آن باشد که مصرف سموم دفع آفات گیاهی از حدی که تعیین می‌شود بیشتر شود سلامت جامعه را به خطر می‌اندازد و بنابراین در مصرف سم محدودیت قائل شوند این امر بر رویکرد مصرف‌سم، به‌منظور افزایش تولید و تأمین غذای مردم مرجح است و میزان مصرف سم تا حدی اخلاقاً مجاز است که سلامت جامعه به خطر نیفتد.

بنابراین اگر رویکرد و نظریه‌های اخلاقی انسان‌محور (Anthropocentric) که انسان را اشرف مخلوقات و صاحب حق دانسته و او اختیار دارد هر چه را به منفعت خود می‌داند نسبت به سایر موجودات از جمله گیاهان و حیوانات کشاورزی اعمال کند مورد نقد قرار می‌گیرد، نظریه اخلاقی مسئولیت مداری انسان ضعف‌های آن نظریه‌ها را نداشته بلکه موجب حفظ و تکریم سایر موجودات شده و انسان را مسئول بهبود، توسعه، پیشرفت و ارتقاء همه موجودات دانسته و عمران و آبادانی مفرح و بهره‌مندی بهینه را ترویج می‌کند. این نظریه هم مسئولانه نسبت به حال و آینده انسان و سایر موجودات موضع می‌گیرد، هم حقوق همگان (حتی در دعاوی و تضاد بین افراد و گروه‌ها در بخش کشاورزی) را به نحوی رعایت می‌کند که به کسی یا موجودی در مسیر عمران و بهره‌برداری ظلمی نشود.

بنابراین نظریه اخلاقی مسئولیت محوری انسان در بخش کشاورزی و منابع طبیعی، نظریه‌ای جامع، کاربردی و هماهنگ با مبانی بومی - مذهبی ما است و بهره‌گیری از آن توصیه می‌گردد. از جمله موارد استفاده از این نظریه را می‌توان به زمینه‌های زیر اشاره داشت:

- در تحلیل چالش‌ها و ارزیابی رفتارهای کشاورزان و کارشناسان و بر اساس نتایج حاصله، ارائه توصیه‌هایی برای ارتقای سطح رفتار اخلاقی آنان

- در تدریس دروس اخلاق کشاورزی و اخلاق زیست‌محیطی و یا مباحث مربوطه که لازم است مبانی نظری و نظریه‌های اخلاقی به بحث گذاشته شود تا دانشجو بتواند مناسب‌ترین موضع را در قضاوت‌ها اتخاذ نماید.

- در فعالیت‌های پژوهشی و بررسی‌های میدانی برای تشخیص مشکلات اخلاقی و ریشه‌ها و عوامل رفتارهای غیراخلاقی در بخش کشاورزی و منابع طبیعی و مآلاً عرضه راهبردهای سازنده و مؤثر مبتنی بر علم و هماهنگ با فرهنگ بومی.

منابع

- اقدامی، ا. (۱۳۸۶). اخلاق زیستی در فرهنگ ایرانیان. *فصلنامه علمی- ترویجی کشاورزی پایدار*، سال چهارم، شماره ۱، صص ۳۵-۴۵.
- بیدهندی، م.، کرباسی زاده، ع.، و شیرواند، م. (۱۳۹۲). بررسی و نقد نظریات اخلاق زیست محیطی با استفاده از قاعده بسیط الحقیقه. *فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش نامه اخلاق*، سال ۶، شماره ۲۲، صص ۱۱۸-۱۰۱.
- پیری، ع. (۱۳۹۱). حکمت متعالیه و فلسفه اخلاق محیط زیست. مجموعه مقالات همایش اخلاق سهروردی، زنجان، ۳ آبان، صص
- توحیدی نیا، ا. (۱۳۸۳). اخلاق، اقتصاد و محیط زیست. *مجله جستارهای اقتصادی*. شماره ۲، صص ۱۷۶-۱۵۷.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۸۶). *اسلام و محیط زیست*. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی، م. (۱۳۸۷). انسان محوری در اخلاق زیست محیطی با تأکید برنگرش اسلامی. *فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی مقالات و بررسی ها*، شماره ۹۰، صص ۶۶-۴۷.
- حسین زکی، ن. (۱۳۸۴). فلسفه اخلاق. *مجله فرهنگ جهاد*، سال ۱۱، شماره ۴۲-۴۱، صص ۱۲۹.
- حق شناس، م.، و ذاکری، س. م. ح. (۱۳۸۷). جستجوی مفاهیم اخلاق زیست محیطی در آموزه های اسلامی. *فصلنامه اخلاق در علوم رفتاری*، سال ۳، شماره های ۱ و ۲، صص ۳۰-۲۳.
- دائرة المعارف تشیع. (۱۳۶۹). *اخلاق*. سازمان دائرة المعارف تشیع، تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (ع)، جلد دوم.
- راغب اصفهانی، ح. م. (۱۴۱۶ ه ق). *مفردات الفاظ قرآن*. ج ۱. دمشق: نشر دارالقلم.
- زمانی، غ. (۱۳۹۱). الگوی هدایتی انسان - رها. جزوه درسی آموزش کشاورزی پیشرفته، رشته ترویج دانشگاه شیراز. شبستری، م. (۱۳۸۵). *گلشن راز*. تهران: انتشارات نگاه.
- شعبی سروستانی، ا. (۱۳۸۰). در مسیر تکامل. *مجله موعود جوان*، شماره ۱۶، صص ۲۲-۲۰.
- طباطبائی، س. م. ح. (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: انتشارات دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه، جلد ۱۷، چاپ پنجم، صص ۷۶-۷۳.
- عابدی سروستانی، ا. (۱۳۹۳). اخلاق زیست محیطی مروجان کشاورزی. *فصلنامه اخلاق در علوم رفتاری*، سال ۹، شماره ۳، صص ۹-۱.
- فتحعلی، م. (۱۳۹۰). نظریه اخلاق زیست محیطی اسلام با تأکید بر آرای استاد مصباح یزدی. *مجله معرفت اخلاقی*، سال ۲، شماره ۳، صص ۹۷-۱۲۲.
- همیمی، ع.، و مشهدی، ع. (۱۳۸۸). ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست (از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی). *فصلنامه پژوهش های فلسفی کلامی، دانشگاه قم*، سال ۱۱، شماره ۱، صص ۲۱۶-۱۹۵.
- کارلز- هامار، د. (بی تا). *کتاب راهنما درباره حقوق حیوانات*. ترجمه محمد مسعودپور. صص ۱-۳۵.
- کاوند، ع. (۱۳۸۸). بررسی مفهوم خلیفه الهی انسان در آیه خلافت (البقره ۳۰). *پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم*، شماره ۵، صص ۱۰۳-۸۳.
- کلوپ دات کام. (۱۳۹۰). عمران و آبادانی از نظر قرآن کریم را توضیح دهید. قابل دسترسی در آدرس اینترنتی: www.cloob.com/timeline/answer-135487-270619
- گنسلر، ه. ج. (۱۳۹۲). *درآمدی بر فلسفه اخلاق*. ترجمه حمیده بحرینی. تهران: نشر آسمان خیال، صص ۳۵۰.
- مرکز جهانی اطلاع رسانی آل البیت. (بی تا) منظور از امانت الهی که برعهده انسان گذاشته شده چیست؟ قابل دسترسی در آدرس اینترنتی: Quran.al-shia.org/fa/id/26/6/96.htm
- مصباح یزدی، م. ت. (۱۳۸۸). *اخلاق در قرآن (مشکات)*. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطهری، م. (۱۳۸۷). *فلسفه اخلاق*. تهران: انتشارات صدرا.

نظریه مسئولیت مداری انسان: رهیافت اخلاقی در کشاورزی و محیط زیست

- مظاهری، (۱۳۸۹). تخریب طبیعت. محیط زیست خیانت در امانت الهی است. قابل دسترسی در آدرس اینترنتی <isna.ir/fa/news/8912-12652>
- منصوری، خ. (۱۳۹۴). عمران و آبادانی، مأموریت بشری. قابل دسترسی در آدرس اینترنتی <www.samamos.com/?p=5280>
- نصر، س.ح. (۱۳۹۱). دین و نظم طبیعت. ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: نشر نی.
- نوری، غ. ع. (۱۳۸۹). نظریه ی جدید در مورد امانت الهی. قابل دسترسی در آدرس اینترنتی <www.askdin.com/thread5227.htm>

- Appelgren, B. (2004). Water and ethics – water in agriculture. UNESCO Publication.
- Christensen, C. M., Carlile, P., and Sundahl, D. M. (2015). The Process of theory building. Available at: <www.fee.austral.edu.au>.
- Kenmore, P., Stannard, C., and Thompson, B.P. (2004). The ethics of sustainable agricultural intensification. FAO Ethics Series 3.
- May, C. R., Mair, F., Finch, T., MacFarlane, A., Dowrick, C., Treweek, S., and Murray, E. (2009). Development of a theory of implementation and integration: Normalization process theory. *Implementation Science*, 4(1), 29.
- Parsons, G. M., and Johnson, B. B. (2001). Does teaching ethics make a difference? A preliminary study using an outcomes assessment process. *NACTA Journal*, 45, 51-7.
- Snelgar, R. S. (2006). Egoistic, altruistic, and biospheric environmental concerns: Measurement and structure. *Journal of Environmental Psychology*, 2(26), 87-99.
- Warner, R. D., and Decosse, D. (2009). Thinking ethically about the environment. Markkula Center for Applied Ethics. Available at: <www.SCU.edu/ethics/Practicing/focusareas/environmental-ethics>.

Human Liability Theory: Ethical Approach towards Agriculture and Environment

Gh. H. Zamani^{*1}

(Received: Dec, 15. 2015; Accepted: Jun, 12. 2016)

Abstract

Preserving and developing agriculture and natural resources depend on a number of factors, including agricultural and environmental ethics. In evaluating ethical behavior, programs, and initiatives in the agricultural sector, various theories have been proposed of them the following three theories for their ability to communicate and applicability among users have been the most recognized: Utilitarianism, Virtue theory, and the theory of Right task-oriented. According to Islamic teachings and ethical recommendations towards natural resources and agriculture a need for developing a definition of a culturally based theory, was felt and in this regard, this study was designed. The Islamic scholars and thinkers' viewpoints as well as scientific resources and ideas were reviewed, and based on the findings an ethical theory: "Human Liability towards Agriculture" was defined. The research methodologies were: comparative studies, archival research, and the Delphi technique. The participants in the three-round Delphi implementation were theologians and ethics experts as well as some agriculture faculty members familiar with the concepts of environmental ethics and moral principles. The results set up a list of 40 criteria to assess the environmental moral theories mentioned. The study also showed that each of the aforementioned theories of special abilities, but in other aspects of weak or no opinion, but the theory of "human liability" in most measures, enjoys a high rating. Statistical comparison between the four orbital theories shows that Human Liability Theory is the most significantly powerful to assess ethical behaviors toward agriculture and the environment. Based on the findings, it is recommended that the orbital theory of human liability to be used in the preparation of cultural attachment projects for agricultural development and environmental programs, and by experts and planners in the development of moral and judicial courts.

Keywords: Agricultural and Environmental Ethical Theories, Utilitarianism, Virtue, and Right-Task Oriented, Anthropocentric, Human Liabilities

¹- Professor of Department of Agricultural Extension and Education, School of Agriculture, Shiraz University, Shiraz, Iran.

*- Corresponding author, Email: Ghh_zamani@yahoo.com